

КАЛИНІЧ Г.Ю.
(м. Київ)

ОБРАЗ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРАВОСЛАВНОГО БІЛОГО ДУХОВЕНСТВА В ІСТОРІОГРАФІЇ

1. Попередні зауваження. Стосовно дослідження історії православного духовенства нам видаються можливими два підходи: як до складової соціальної історії та як до частини історії церкви. Оскільки у вітчизняній науці світська і церковна історії розвиваються паралельно (і цей підхід не був винаходом радянської історичної науки), в історіографії домінує погляд на духовенство виключно як на частину церкви.

Оскільки територія України, заселена православним населенням, у XIX ст. входила до складу переважно царської Росії, ми не вважаємо за доцільне «виривати» історію її православного духовенства із загальноімперського контексту.

Соціальна історія православного духовенства тривалий час залишалася поза увагою дослідників. Нам невідома жодна праця українського автора, присвячена духовенству як соціальному прошарку. Проте ми не можемо робити такі ж висновки щодо російської історіографії. Однак відображенням стану дослідження проблеми вважаємо систему посилань в єдиній поки що узагальнюючій праці з соціальної історії царської імперії¹, у котрій використовуються виключно праці зарубіжних дослідників та російських дореволюційних учених. Як зазначає сам автор, його праця синтезна, а тому залежить від попередніх досліджень інших істориків². Показовим також є те, що в розділах, присвячених функціонуванню соціальних інститутів і структур, дослідник не висвітлює дію цих інститутів у духовному прошарку й місце духовенства в них.

2. Історіографічні парадигми. Оскільки в історіографії переважає погляд на духовенство як на частину церкви, варто окреслити історіографічні парадигми історії її в Україні. На сьогодні ми маємо три історіографічні парадигми, котрі сформувалися у радянській історичній науці, українському та російському емігрантських колах. Сучасна українська історіографія історії церкви створена головним чином шляхом синтезу радянських теоретичних підходів до теми і концепцій українських істориків-емігрантів.

Дослідницькі позиції авторів обумовлювалися конфесійним та політичним факторами. Кожна з виділених груп користується власною джерельною базою, має свої стилістичні особливості. Від ідеологічних позицій істориків залежить вибір предмету дослідження.

Радянська історіографія цікавиться головним чином політичною орієнтацією й економічним становищем церкви як структури, реалізацією поглядів духовенства. В цій групі виділяється два напрями: популярний, характерний для 20–30-х рр. XX ст.³, і науково-історичний, котрий у 60-х рр. був включений до галузі наукового атеїзму⁴. Ще у 20–30-х рр. виникла необхідність фундаментального викладу марксистсько-ленінського бачення історії Російської православної церкви. Й це замовлення виконали в узагальнюючих працях науковці М. Нікольський та Б. Тітлінов⁵, чії праці за докладністю викладу теми протягом усієї радянської доби залишалися неперевершеними.

У 60-х рр. характерною рисою радянських досліджень із минулого церкви стало переважання оціночних суджень і теоретичних концепцій над фактографічним

наповненням⁶. На жаль, звиклість істориків до оціночних стала методологічною базою, на якій почала будуватися сучасна українська історіографія.

Історіографія українських емігрантських кіл⁷. Наскрізними проблемами досліджень з історії Православної Церкви стало утворення УАПЦ та його витоків – поширення національної ідеї у колах духовенства. Концепцію історії УПЦ було закладено митрополитом Іларіоном (Огієнком), котрий переривав історію Української церкви від 1686 до 1917 рр., віднісши цей період до російської. Праця І. Власовського підтвердила цю думку⁸. Хоча дослідники з української діаспори не акцентують увагу на періоді історії Православної Церкви в Україні до 1917 р., їхня концепція її минулого для багатьох сучасних вітчизняних істориків стала альтернативою радянській історіографічній парадигмі.

2. Теоретичні проблеми. В еміграційній, радянській і навіть сучасній українській історіографії теоретичні проблеми позначені досить аморфно. Вони або зовсім не порушуються, або висвітлюються традиційним для кожної історіографічної групи способом. На нашу думку, базовими проблемами, які стосуються історії Церкви в Україні загалом, є періодизація й географічні межі її у державі. Однак перш за все слід звернути увагу на проблему термінології.

Домінування погляду на духовенство як на частину церкви у вітчизняній історіографії перетворилося на практичне ототожнення змісту цих понять, особливо в радянській та дочірній від неї сучасній українській. Це виявляється не лише у вживанні дослідниками цих термінів як взаємозамінних. Духовенство в суспільстві є головним представником Церкви як інституту. Під поняттям «церковна політика» часто мається на увазі діяльність останнього. Причиною цього, на нашу думку, була початкова мета популярних і наукових праць радянських дослідників – таврування Церкви, котра пересіченими громадянами сприймалася насамперед через парафіяльне духовенство.

Перенесення змісту поняття «церква» на духовенство не коректне щонайменше з двох причин: вона, за самовизначенням, включає у себе не лише духовенство, а й мирян (хоча цей зміст більш важливий для богословів). Існує також інша обставина, на яку радянські та частина сучасних українських дослідників мало зважають: приватна практика духовенства вивчається ними відокремлено від рішень Синоду, єпархіальних консисторій і його представницьких органів. Однак такий підхід не дозволяє розглядати парафіяльне духовенство як виразника церкви на рівні інституту, котрий проводить власну політику.

Межу між парафіяльним духовенством й офіційною церквою українські дослідники зазвичай проводять, коли мова йде про «задоволення священниками національних потреб парафіян»⁹. Таким чином демонструється конфлікт двох ідей: державницької російської та української національної, яка в подальшому також перетворюється у державницьку.

3. Образи духовенства в історіографічних групах. Напрями дослідження його історії. Сформовані у кожній з історіографічних груп образи духовенства не можна назвати цілісними чи різносторонніми. Образ його розкривається в напрямі, пріоритетному для певної групи. Результати досліджень звичайно також «підводяться» під концептуальні засади кожної з груп. Слід наголосити, що радянські й російські дослідники вивчають духовенство усієї царської імперії, а праці українських істориків мають виключно локальну перспективу. І тому вони вивчають виключно українське духовенство. Відмінність об'єкта дослідження також зумовлює розбіжності у напрямі вивчення

історії церкви та духовенства. Історіографія дає уявлення переважно про чотири сфери його життя: матеріальне забезпечення, політичну діяльність, участь у національному русі й стосунки з іншими прошарками населення.

Матеріальне забезпечення духовенства вивчали переважно радянські дослідники. Цікаво, що, незважаючи на знаковість для радянської історичної науки історії економіки, дослідження відповідного становища церкви і забезпечення духовенства зводиться виключно до вибіркового підрахунку прибутків священників, порівняння їхнього матеріального становища з іншими прошарками населення. Хоча духовенство відноситься більшою мірою до інтелігенції, в історіографії порівнюється матеріальне становище священників та селян й робітників.

Політична діяльність духовенства розкладається на дві складові: партійно-політична орієнтація й участь у роботі Державної думи.

В історіографії стереотипним став образ священника-чорносотенця початку ХХ ст. Він склався ще у дореволюційний період і в радянській історіографії активно використовувався у 20–30-х рр. для доведення антисупільної діяльності духовенства¹⁰, необхідності підпорядкування церкви державі¹¹. В еміграційній історіографії питання участі духовенства у чорносотенному русі не було актуалізоване, а обмежувалося твердженням про російськість або русифікованість українських ієрархів і парафіяльних священників. І в сучасній українській історіографії також участь духовенства у чорносотенному русі (за єдиним винятком¹²) не досліджується. Показово те, що нинішні вітчизняні автори чорносотенству зазвичай протиставляють українську національну свідомість¹³, хоча й визнають, що спектр політичних ідей у церковному середовищі, котрі опозиціювали з чорносотенним, був дещо ширшим¹⁴. У сучасній українській історіографії складається наступна ситуація: дослідники визнають масовість чорносотенного руху серед духовенства, проте вважають за потрібне вивчати лише його неприйняття духовенством.

Проблему участі духовенства в роботі Державних дум було розглянуто у радянській історіографії¹⁵. В сучасній історіографії дане питання піднімається лише у контексті боротьби за українізацію церкви та школи¹⁶.

Дискусія щодо ролі православного духовенства в національному відродженні розгорнулася у 30-х рр. ХХ ст. між представниками Київської й Львівської історичних шкіл – Д. Дорошенком і Т. Кострубою. Останній доводив, що православне духовенство загалом не брало участі у національному відродженні, а Д. Дорошенко стверджував, що воно зберегло свій відповідний потенціал та всіляко його демонструвало¹⁷. Дискусія між представниками різних шкіл і конфесій залишається актуальною й до нині. Дослідники, які об'єднуються навколо Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ, за оцінкою ролі православного духовенства в національному відродженні виділяють чотири історіографічні групи¹⁸. Введений до наукового обігу фактичний матеріал досить фрагментарний, не завжди перевірений, а тому мусимо констатувати, що оцінка ролі православного духовенства у національному відродженні до 1917 р. залежить від конфесійної свідомості науковців.

Дослідники-емігранти та сучасні вітчизняні історики поділяють оцінку українізації православної церкви як позитивного явища, проте мають розбіжності в підходах до його висвітлення. Вчені з української еміграції звичайно вказують на низький рівень національної свідомості духовенства і зрідка на позитивне сприйняття ним ідеї українізації церкви. Натомість сучасні українські науковці намагаються довести відносну масовість проукраїнського руху у церковних колах.

Висвітлення взаємин церкви й духовенства із суспільством в історіографічних групах є традиційними. Кожна з них орієнтується на той суспільний прошарок, котрий ідеологічно чи чисельно для неї став домінуючим: радянська – на робітників, російська еміграційна – на інтелігенцію, українська – на селянство.

У радянській історіографії в першій половині XX ст. взаємовідносини духовенства з іншими прошарками населення висвітлювалися як класова боротьба його з експлуатованим народом, революційним робітничим рухом¹⁹. Для українського переважно аграрного населення призначалася спеціальна популярна книжка²⁰. У другій половині XX ст. в радянській історіографії певна увага була приділена й зворотній стороні питання — ставленню суспільства до духовенства та церкви²¹.

Українська історіографія проблему взаємин священництва і церкви з світськими прошарками населення прямо не порушує. Проте Д.Дорошенко, І.Власовський, В.Липківський впевнені в близькості парафіяльного духовенства до своєї пастви. Вона забезпечувалася подібним матеріальним становищем та спільною працею на землі, єдністю мови. Частина сучасних авторів вказують на віддаленість парафіян від духовенства й пояснюють це неспроможністю священників забезпечити їх національні потреби²². Таким чином, і у сфері дослідження суспільних відносин увага українських істориків фокусується на проведенні національно-державницької ідеї.

Підсумовуючи вкажемо, що **в історіографічних групах сформувалися власні образи** дореволюційного православного білого духовенства. В радянській – низькоосвіченого експлуататора робітничого та селянського класів, котрий у церкві освячує чорносотенні знамена й допомагає державній владі придушити революційні рухи. В російській історіографії священник постає як служитель церкви, придушений державною машиною, необхідністю шукати можливості гідно утримувати свою родину, проте котрий намагається виконувати свої пастирські обов'язки. В українській еміграційній історіографії священник постає переважно як і русифікований службовець відомства православного сповідання. Сучасні українські історики змальовують українське духовенство як прошарок населення, котрий розривається між виконанням офіційних державно-церковних обов'язків та збереженням залишків національної свідомості.

Загалом можна зауважити, що практично всі історики церкви, за винятком тих, які стояли біля витоків УАПЦ і російського релігійного відродження, вимагають від священників виконання ряду найрізноманітніших функцій, окрім головної – духовного пастиря.

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.): в 2 т. – Изд. 3-е. – Санкт-Петербург, 2003.

² Там же. – Т. 1. – С. XXXVI.

³ Серед найяскравіших праць цього напрямку можна назвати: Бляхін П. За скільки срібників попи та ченці продали нарід? – К., 1921. – 10 с.; Венедиктов Д. Попы: провокаторы, тюремщики, погромщики. – Москва, 1930. – 119 с.; Геркулов Є. Як православна церква служила самодержавству. – Харків; Одеса, 1931. – 104 с.; Кандидов Б. Церковь и 1905 г. – Москва, 1926. – 123 с. та ін.

⁴ Церковь в истории России IX в. – 1917 г.: критические очерки / – Москва, 1967. – 336 с.; *Геркулов Е.* Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX–начало XX вв.). – Москва, 1969. – 183 с.; Русское православие: вехи истории. – Москва, 1989. – 720 с. та ін.

⁵ *Никольский Н.* История русской церкви. – Москва; Рязань, 1930. – 248 с.; *Титлинов Б.* Православие на службе самодержавия. – Ленинград, 1924. – 207 с.

⁶ В радянській історіографічній науці такий підхід мав назву «методологічної правильності». Див.: *Никольский Н.* История русской церкви. — Москва, 1983. – 445 с. – С.8.

⁷ *Власовський І.* Нарис історії Української православної Церкви. У 4 т., 5 кн. – Репринтне вид. – К., 1998. – Т. 3. (XVIII–XX ст.). – 360 с.; *Литківський В.* Коротка історія Української Православної Церкви. – Вінніпег 1961. – 181 с.; *Литківський В.* Відродження Церкви в Україні 1917–1930 рр. – Торонто, 1959. – 335 с.; *Дорошенко Д.* Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – 69 с.; *Бурко Д.* УАПЦ – вічне джерело життя. – 1988. – 392 с.

⁸ *Власовський І.* Вказ. праця.

⁹ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С.46; Історія релігій в Україні: У 10 т. – Т. 3. Православ'я в Україні. – К., 1999. – С.330; *Шип Н.* Церковно-православний рух в Україні (початок XX ст.). – К., 1995. – С.11–12.

¹⁰ Напр.; *Ростов Н.* У чорному таборі. – Х., 1932. – 120 с.; *Кандидов Б.* Церква і селянський рух 1905 р. – Б. м., 1932. – 72 с.

¹¹ *Введенський А.* Церковь и государство: очерк взаимоотношений. – Москва, 1923. – 254 с.; *Титлинов Б.* Указ. соч.

¹² *Омельянчук И.* Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) — К., 2000 – 168 с.

¹³ *Шип Н.* Вказ. праця.; Історія релігій в Україні: У 10 т. – Т. 3. Православ'я в Україні; менш чітко: *Надтока Г.* Православна церква і процес українського відродження 1900–1917 рр. – К., 1996. – 110 с. та ін.

¹⁴ *Надтока Г.* Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. – К., 1998. – С.65–66.

¹⁵ *Зырянов П.* Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. – Москва, 1984. – 224 с.; *Кандидов Б.* Церковь и 1905 г.; *Геркулов Е.* Церковь, самодержавие, народ.; *Ростов Н.* Духовенство и русская революция конца династии Романовых. – Москва, 1930. – 156 с.; *Титлинов Б.* Указ. соч.

¹⁶ «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): В 3 ч. – К., 1999. – ч. 3. Вороги і друзі українства. – С.221–224.

¹⁷ *Надтока Г.* Православна церква і процес українського відродження. – С.5.

¹⁸ Історія релігій в Україні. – С.342.; *Надтока Г.* Вказ. праця. – С.5–8.

¹⁹ *Ростов Н.* Духовенство и русская революция; *Геркулов Е.* Московские церковники в годы реакции. – Москва, 1932. – 48 с.

²⁰ *Кандидов Б.* Церква і селянський рух 1905 р.

²¹ *Геркулов Е.* Церковь, самодержавие, народ; *Емелях Л.* Антиклерикальное движение в период первой русской революции. – Москва; Ленинград, 1965. – 201 с.; *Зырянов П.* Указ. соч.; *Тажурьзина З.* Атеизм и свободомыслие в духовной жизни русского народа. – Москва, 1986. – 63 с.

²² *Шип Н.* Церковно-православний рух в Україні. – С.11–12; Історія релігій в Україні. – Т. 3. – С.330.